

Наумкіна С.М.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Південноукраїнського державного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського
Петраков М.О.,
аспірант кафедри політичних наук
Південноукраїнського державного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ РОЛІ МОРАЛЬНИХ ЧИННИКІВ У ПАРАДИГМІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Актуальність статті визначається суперечливістю питань, пов'язаних із визначенням детермінант суспільно-політичного розвитку, зокрема ролі моральних чинників в політичній еволюції людства.

Об'єктом дослідження вважається рівень наукової рефлексії проблем моральних чинників політичного розвитку, який було досягнуто сучасним суспільствознавством.

Метою статті є аналіз ролі моральних чинників у процесах політичних трансформацій на основі здійснення концептуального аналізу праць представників сучасного суспільствознавства.

Двома першими «концептуальними схемами», що пояснювали розвиток людської цивілізації, були циклічна парадигма міфу та лінійне тлумачення історії провіденційними релігійними системами на зразок християнства.

Парадоксально, але саме ці ранні форми інтерпретації специфіки існування людських колективів мали безпосередню проекцію на наукові концепції та теорії модерної доби. На їх основі згодом були розроблені різні моделі політичного розвитку: лінійно-векторні, хвильові, коливальні тощо.

Сучасне суспільствознавство визначається подальшою плюралізацією дисциплінарних підходів у дослідженні соціально-політичних процесів. За пропозицією Р. Будона, все їх розмаїття можна звести до чотирьох основних типів.

Теорії першого типу намагаються виявити і довести існування більш чи менш значущих та незворотних тенденцій. До цієї групи належать, зокрема, роботи апологетів неолібералізму, на зразок Ф. Фукуями, який до останнього часу відстоював концепцію поширення неоліберальних цінностей на глобальному рівні як своєрідного тренду в розвитку світу. Остаточна перемога неоліберальної «цивілізації», з його точки зору, означатиме «кінець історії» як спроб перереформувати людську комунікацію на основі будь-яких альтернативних цінностей [13].

На думку авторів статті, перехід системи міжнародних відносин від монополярної моделі до моделі поліцентризму, активізація ісламської, конфуціанської та східнослов'янської цивілізацій, кожна з яких сповідує свої, специфічні, ціннісні системи, довели неадекватність теоретичних побудов, що прогнозують остаточну перемогу західних ліберальних настанов. Саме тому теорії цього типу можуть мати лише обмежену евристичну цінність.

Теорії другого типу спрямовані на пошук «причинно-наслідкових» законів та побудовані за логікою «якщо А, то Б». Серед сучасних теорій тут слід назвати неоеволюційний напрямок культурної антропології, представники якого (Ж. Ленські, Л. Уайт, Дж. Стюарт та інші) прийшли до висновку, що кожна культура, кожне суспільство, поряд із спільними тенденціями, мають власну логіку еволюційного розвитку. Основна увага тут приділяється не послідовності необхідних стадій, а причинним механізмам змін. Під час

аналізу змін неоеволюціоністи намагаються уникати оцінок і аналогій із прогресом. Підкреслюється, що еволюційні зміни мають багатолінійний характер історичного процесу. На кожному новому щаблі суспільного розвитку провідним може стати один із сценаріїв, що грали другорядну роль під час минулої стадії [6, с. 114].

Теорії третього типу не торкаються питань про зміст соціально-політичних змін, що відбуваються, але акцентують увагу на їхній формі. Дослідників в цьому випадку більше цікавить не те, що повинно змінитися, а як, у якій формі відбуваються зміни. В основі тут знаходиться підхід, побудований на конфлікті та дискретному сприйнятті процесу розвитку.

Так, французький соціолог М. Кроз'є у своїх працях захищав ідею, згідно з якою у Франції процес соціальних змін набуває форми тривалих стагнацій із поступовим переходом до стадії кризи. Незважаючи на те, що сучасний розвиток людської цивілізації загалом демонструє тенденції до ускладнення людської інтеракції, зростання свободи осіб та груп, що діють індивідуально, переходу від індустріального суспільства до суспільства послуг, культурні традиції Франції задають специфічний стиль поведінки: у випадку виникнення «проблем» у функціонуванні будь-якої організації, відтворюється стратегія індивідуального подолання кризи. Внаслідок цього, проблеми не отримують належного усвідомлення і статусу аж доти, поки неефективність індивідуальних спроб виправити ситуацію не призведе до виникнення загрози суспільству в цілому. Ситуація ускладнюється ще й тим, що «відбувається трансформація правил соціальної і політичної гри, в якій поступово руйнуються бар'єри доступу до рішень, що дає змогу все більшій кількості груп інтересів втручатися у будь-які рішення» [7, с. 124].

Варто зазначити, що сам Р. Будон до теорій перших трьох типів ставиться дуже скептично. Він вважає, що теорії соціально-політичного розвитку можуть відповідати вимогам наукового жанру (у попперівському сенсі) лише за однієї умови: дані, які підлягають поясненню, являють собою чітко визначену систему. Із цього випливає, що такі теорії можуть мати лише локальний характер [4, с. 219].

З наведеного нібито випливає, що побудова власне наукових теорій соціально-політичних змін можлива лише по відношенню до невеликих за масштабом процесів із чітко визначеними просторово-часовими параметрами. Для виходу з цієї методологічної пастки слід знайти чинники політичного процесу, які здатні виступати в ролі своєрідних константних його детермінант.

На думку автора статті, корисними у вирішенні цього завдання є так звані «теорії четвертого типу» за класифікацією Р. Будона.

В теоріях цього типу розглядаються причини чи фактори соціально-політичних змін. В межах досліджень автори зосереджують увагу переважно на проблемі ендогенних чинників суспільно-політичних трансформацій [4, с. 24-25].

Саме в межах теорій четвертого типу визнається важлива роль морально-духовних детермінант політичних перетворень. Так, С. Ліпсет та Р. Даль у своїх працях відстоювали ідею, згідно з якою провідну роль у процесі демократизації відіграє розвиток ринкової економіки та громадянських чеснот, що мають надзвичайну вагу в розвитку свободи – вирішальному компоненті сучасного демократичного врядування.

С. Ліпсет, зокрема, доводить, що економічний розвиток збільшує розмір середнього класу, який, створює місток між заможними та незаможними у суспільстві. Якщо середній клас великий, різка поляризація між двома складовими суспільства стає менш ймовірною. Терпимість, скромність, працьовитість та інші моральні чесноти набувають тут особливого значення [10, с. 81].

Г. Алмонд та С. Верба, підкреслюючи важливу роль, яку відіграє у процесах політичного розвитку сучасних суспільств політична культура, акцентують увагу на такому її компоненті, як високий рівень довіри між співгромадянами. Автори зазначають, що довіра між членами суспільства вважається необхідною для того, щоб забезпечити додержання учасниками політичної інтеракції правил «чесної гри». Крім того, люди повинні довіряти

одне одному, щоб створювати та брати участь у «вторинних об'єднаннях», таких, як клуби, рухи та групи за інтересами. Такі об'єднання сприяють та поширюють ефективність демократичних інститутів краще, ніж, якби люди робили це на самоті [10, с. 82].

Класики теорії модернізації Х. Лінц та А. Степан вважають, що політичний розвиток демократії неможливий без взаємодії громадянського (що ґрунтується на соціальному капіталі) і «політичного» суспільства, взаємовідносини між якими здебільшого є досить складними. «Численні лідери громадянського суспільства сприймають «внутрішні конфлікти» або «розколи» у демократичних силах як вияв моральної антипатії. Про «інституційну рутинізацію», «посередництво» та «компроміс» у політиці часто говорять у зневажливому тоні. Але ж кожний з наведених термінів належить до неодмінної практики політичного суспільства у консолідованій демократії» [9, с. 199]. Автори зазначають, що посередництво між державою й громадянським суспільством та структуризація компромісу є узаконеним і необхідним завданням політичного суспільства.

Крім того, представники «політичного суспільства», що трансформується, повинні дбати і про моральний клімат у соціумі. «Політичні рішення демократичних урядів та законодавців безумовно впливають на якість життя, особливо на довшу перспективу, але жодна демократія не може гарантувати добру репутацію банкірів, ініціативність підприємців, відданість лікарів своїм пацієнтам, компетентність професорів, творчу насагу вчених або митців, або навіть порядність суддів. Загальна якість суспільства є лише незначною функцією демократії. Проте, всі ці виміри суспільства впливають на задоволеність його громадян, разом із задоволеністю урядом та й самою демократією. Відчуття того, що демократії слід закидати в усіх інших проблемах, особливо гостро виникає у суспільствах, де особливий внесок демократії до рівня життя є недостатньо зрозумілим та, мабуть, це вельми високо цінується» [9, с. 210].

Про важливість соціального капіталу (довіра, взаємодія, готовність до компромісу) у сучасних процесах демократичного політичного розвитку говорить і Р. Патнем [11, с. 284].

Не менш показовою в акценті на внутрішні (в тому числі й морально-ціннісні) чинники процесів політичного розвитку є монографія С. Хантінгтона, присвячена проблемам модернізації країн «третього світу». З точки зору американського дослідника, найважливішою проблемою політичного розвитку є відставання політичних інститутів від соціальних і економічних змін. Ефективність модернізаційних процесів залежить від співвідношення між розвитком політичних інститутів і мобілізації нових суспільних сил до політики [14, с. 19, 25]. Західна наука, яка тривалий час зберігала вірність методологічному принципу ціннісної нейтральності та «академічної чистоти», була змушена звернутися до проблем співвідношення моралі і політики, моральних регуляторів політичних змін.

Якщо на попередньому етапі в розвитку суспільствознавства (40-50-ті роки минулого століття) у вивченні політичних трансформацій дослідники пропонували дещо спрощене розуміння сутності розвитку, яке спиралося на кількісний вимір переважно економічних чинників, то у 60-70-ті роки аналіз був доповнений деякими соціальними та культурно-освітніми параметрами і показниками. За великим рахунком відбувається рецепція веберівських постулатів про вплив моральних і духовних чинників на суспільно-політичний і економічний розвиток. Теза М. Вебера про етос протестантизму сприймалася деякими дослідниками як доказ того, що поява будь-якої соціальної зміни може бути інтерпретована радше як результат формування нових цінностей і нових ідей, аніж як наслідок змін у структурах. У більш широкому плані це твердження обстоювало примат ідей і цінностей. Показовою в цьому сенсі є монографія Д. Мак-Клелланда «Суспільство досягнення» (The Achieving Society). За думкою автора, саме цінності відповідають як за «динамізм» і прогрес, так і за стагнацію суспільства. Д. Мак-Клелланд вважає, що ідеологічним чи аксіологічним перемінним слід відводити детермінуючу роль, сприймати їх як незалежні перемінні [4, с. 165].

Чи не найяскравішим підтвердженням «моралізації» політичних досліджень стало формування в західній науці такого наукового напрямку, як нормативізм з його орієнтацією на аналіз політичних ідеалів та виявлення тих засобів, які дозволяють забезпечити «найкраще врядування» й досягнути оптимальної організації суспільства.

Варто зазначити, що нормативізм робить основний акцент на ролі інститутів у забезпеченні «доброго врядування», при цьому, самі інститути постають радше як сукупність норм, аніж як власне кібернетичні, управлінські структури. Прихильники цього підходу звертаються також і до традиційних проблем «політичної моралі»: справедливості, рівності та свободи у політиці [3, с. 30].

Паралельно з появою концепцій політичного розвитку, які віддавали перевагу його ендогенним (моральним, духовним, психологічним) чинникам, на Заході відбувається інституціоналізація наукових шкіл і центрів, що досліджують моральні уявлення і думки окремих груп і членів суспільства, прогнозують шляхи і тенденції розвитку сучасної моралі, виробляють рекомендації для практичної політики тощо. Серед таких наукових центрів слід назвати Нью-Йоркський університет (Д. Янкелович), університет Коннектикуту (Д. Ледд), Іллінойський технологічний університет і центр з вивчення професійної етики, що діє при ньому, Кембриджський центр з вивчення етики бізнесу і суспільного сектору.

Завдяки створенню спеціалізованих наукових центрів дослідження моральних чинників у політичному розвитку вийшли на якісно новий рівень, а їх результати почали використовуватися у реальній політиці. Так, зокрема, у 1996 році Кембриджський центр видає монографію «Урядова етика» за авторством Р. М. Томас (R. M. Thomas), яка позиціонується як «ключовий посібник для «доброго врядування» і антикорупційних дій по всьому світі» [16]. Побудована на матеріалі з політичної практики Великобританії, США, Канади та Індії, монографія використовується багатьма консультантами з урядової етики в країнах, які далеко відстоять від англо-американської політичної культури (зокрема у Монголії).

Варто зазначити, що термін «добре врядування» (Good Governance) набуває все більшої популярності серед дослідників сучасних політичних процесів в різних країнах. Так, зокрема, американські автори Е. Кінг та Дж. Алстон, під час аналізу президентства Джорджа Буша – старшого, зазначають, що «Врядування в країні може бути «добрим» за умови наявності доброї конституції, видатних лідерів, чесних та компетентних державних службовців тощо» [17, р. 250]. Поряд з цим, автори звертають увагу на дещо спрощене розуміння пересічними американцями змісту поняття «добре врядування». «Американці звичайно мали – принаймні на федеральному рівні – добре врядування. Вони пишаються американською Конституцією і відчувають наслідки «доброго врядування» (високі прибутки, великі машини, комфортні домівки, соціальна мобільність). І, цілком природно, вони намагаються ототожнювати у своєму розумі «добре врядування» та його наслідки: «Вільна Америка» прирівнюється до «Заможної Америки»... Але взаємозв'язок не є автоматичним і не є гарантованим. Американці завжди схильні бачити уряд як захисника від проблем. Але американський уряд, як і будь-який інший, не завжди має реальні можливості вирішення проблем. Очікування від уряду можуть значно перевищувати його реальні можливості» [17, р. 251].

Дослідники з континентальної Європи також звертають свою увагу на роль моральних чинників у розвитку національних і міжнародних політичних систем. Так, наприклад, в концепції політолога з Німеччини – Б. Сутора провідну роль у стабілізації політичного розвитку, визначенні характеру політичного режиму і, нарешті, забезпеченні «доброго врядування» відіграють політичні інститути. Саме на них, із точки зору автора, покладені важливі моральні функції забезпечення здійснення сподівань і збереження справедливого характеру комунікації між різними соціальними верствами та окремими індивідами [12].

Долучилася до розробки проблем моральних чинників у парадигмі політичного розвитку і пострадянська політична наука. Так, російський дослідник Р. Аваков критикує

практику домінування кількісних оцінок у вивченні процесів політичного розвитку. На його думку: «Модель розвитку не може бути повною і змістовною без історичного і духовно-культурного параметрів... Головне в розвитку – його духовно-культурна основа. Тому і цей процес у цілому, і структура, що генерується ним не можуть бути оцінені лише за допомогою кількісних критеріїв» [1, с. 80-81].

Аналіз моральних викривлень політичних відносин та їх вплив на соціальний розвиток суспільства приводить деяких російських дослідників до цікавих висновків. Так, М.Н. Афанасьєв у своїй монографії досліджує клієнтарні відносини, їх роль в еволюції та занепаді минулих форм російської державності та вплив на політичні інститути і діяльність пануючих груп у сучасній Росії. З точки зору цього автора, особистісні відносини панування й патерналізму – відносини патронів і клієнтів можна сприймати як зразок поведінки керівників та підлеглих, своєрідний код їхньої інтеракції, що визначає російську політичну історію. Сучасний політичний клас Російської Федерації характеризується дослідником як «постноменклатурний патронат», що відтворює свою власну «квазіполітичну етику» [2, с. 38].

Усвідомлення науковим співтовариством Росії вразливості в моральному сенсі всіх фаз політичного процесу (засоби, мета та суспільна ціна її досягнення), призвело не лише до включення у політологічний дискурс етичної проблематики, але й до створення університетських наукових центрів, що вивчають проблеми політичної моралі. Провідне місце серед них належить Науково-дослідницькому Інституту прикладної етики в м. Тюмень (В.І. Бакштановський, Н.Н. Карнаухов, Ю.В. Согомонов). Проблемне поле досліджень Центру складають етос політики та громадянського суспільства, морально-духовні детермінанти політичних процесів, професіоналізація і кодифікація політичної моралі тощо. Крім того, робота зі створення кодексів поведінки професійних управлінців, етичних кодексів народних депутатів проводиться як на рівні Російської Академії державної служби, так і на рівні парламенту РФ.

У вітчизняному суспільствознавстві також існує великий інтерес до моральних детермінант процесів суспільного розвитку. Але, на жаль, на відміну від західних колег, українські вчені здебільшого обмежують свої пошуки філософським рівнем наукової рефлексії. Традиційно, досить широке коло проблем моральних детермінант політичної діяльності й розвитку зводиться до питання співвідношення моралі і політики. Аспекти функціонування прикладної політичної етики майже залишаються поза проблемним полем вітчизняного суспільствознавства. Не створено в Україні і спеціалізованих центрів, які б вивчали проблеми професійної управлінської моралі. Ці критичні зауваження не означають, звісно, що теоретичні пошуки у сфері професійної етики і політичної моралі взагалі не здійснюються. До проблем обґрунтування етичних норм і цінностей, співвідношення духовних і життєвих настанов неодноразово зверталися співробітники Інституту філософії НАН України ім. Г. Сковороди (Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, В. А. Малахов та інші). Відповідні розділи про політичну етику були включені до навчальних підручників, спеціалізованих довідкових видань тощо.

У монографії вітчизняного науковця В. Холода, присвяченій проблемам «параполітики», досліджуються порушення етичних норм під час політичної діяльності. За його думкою, «... термін параполітики виступає в єдиному семантичному ряді – «політиканство», «брудна політика», «політична демагогія» тощо» [15, с. 9].

Існування політичної етики переважно як сукупності правил чемної поведінки професійних політичних акторів розглядається і в статті М. А. Легези, безумовним позитивом якої є спроба розглянути сутність обраного об'єкту дослідження через визначення природи Політичного. Проте, питання концептуального визначення політичної етики як наукової теорії, її структури, методів, завдань залишається поза увагою автора [8, с. 405].

Проблемам співвідношення моралі і політики присвячена монографія одеського дослідника Г. П. Гребенніка [5, с. 10].

На прикладному рівні, спроби моралізації управлінської культури держслужбовців, як шляхом вдосконалення вітчизняного законодавства, так і шляхом належної підготовки кадрів, здійснюються Головним управлінням державної служби України та педагогічними колективами відповідних кафедр Академії державного управління при Президенті України. Викладаються курси з професійної та політичної етики в ВНЗ країни.

На жаль, є всі підстави констатувати, що до практичного впровадження теоретичних розробок «моралізації» політичного процесу в Україні ще дуже далеко.

Література:

1. Аваков Р.М. Духовно – культурная доминанта развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 12. – С. 79-84.
2. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность – М.: МОНФ, 2000. – 317 с.
3. Бойцова О.Ю. Нормативизм в западной политической мысли: проблема определения // Полис. – 2003. – № 6. – С. 27-38.
4. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального развития /Пер. с фр. М.М. Кириченко; Науч. ред. М.Ф. Черныш – М.: Аспект Пресс, 1998. – 284 с.
5. Гребенник Г.П. Проблема отношений политики и морали: (Опыт конструирования макиавеллианско – кантианского метадискурса) – Одесса: Астропринт, 2007. – 615 с.
6. Козырев Г.И. Социальные процессы и изменения // Социологические исследования. – 2005. – № 3. – С. 113-119.
7. Крозье М. Основные тенденции современных сложных обществ // Социология: Хрестоматия. Сост. Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М., 2003. – С. 100-134.
8. Легеза М.А. Політична етика: реальність чи утопія? // Актуальні проблеми політики. – 2003. – Вип. 19. – С. 404-412
9. Лінц Х., Степан А. На шляху до консолідованої демократії // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи – К.: Вид-во «Ай Бі», 2003. – С. 195-214.
10. Рейсингер У. Встановлення та зміцнення демократії // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи – К.: Вид-во «Ай Бі», 2003. – С. 77-106.
11. Снайдер Дж. Упередження націоналістичних конфліктів доби демократизації // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи – К.: Вид-во «Ай Бі», 2003. – С. 281-320.
12. Сутор Б. Малая политическая этика// Политическая и экономическая этика / Пер. с нем. С. Курбатовой, К. Костюка. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – С. 3-24.
13. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек – М.: Издательство АСТ, 2004. – 588 с.
14. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс – Традиция, 2004. – 480 с.
15. Холод В.В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 504 с.
16. Rosamund M. Thomas. Government Ethics: Teaching Ethics Series. – Cambridge: Cambridge University Press. – 724 p.
17. King A., Alston G. Good Government and the Politics of High Exposure // The Bush Presidency. First Appraisals / Edited by Colin Campbell and Bert A. Rockman – Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc. – p. 249-286.